

УДК 007:304:655(075.2)

ВИДАВНИЧА КУЛЬТУРА ШКІЛЬНОГО ПІДРУЧНИКА: РЕДАКТОРСЬКІ ТА ДИЗАЙНЕРСЬКІ АСПЕКТИ¹

Н. В. Зелінська, Г. Б. Листвак

*Українська академія друкарства,
вул. Під Голоском, 19, Львів, 79020, Україна*

На прикладі добірки шкільних підручників останніх років, а також підручників «Нової української школи» для першого класу розглянуто основні аспекти видавничої культури. Особливий акцент зроблено на редакторських та дизайнерських аспектах культури видання. Виокремлено найвагоміші проблемні моменти, які простежуються як у підручниках останніх років, так і у виданнях нового зразка: це добір навчального матеріалу (текстів, ілюстрацій) та його подання, підхід до формування культурного коду, введення персонажів з методичною метою, пояснення слів та понять, дотримання принципів гендерної рівності та інклюзії, розробка системи умовних позначень, доречність у доборі тексту та ілюстрацій, візуальне оформлення простору сторінки тощо. Запропоновано можливі шляхи видавничої оптимізації за кожним із цих моментів з метою підвищити загальну культуру навчальних видань, зробити їх методично ефективними та ринково привабливими.

Ключові слова: *шкільний підручник, культура видання, оптимізація видавничого продукту, редакторські аспекти, дизайнерські аспекти.*

Постановка проблеми. Амбітні завдання, що постали перед освітньою системою України у зв'язку з початком реалізації реформи «Нова українська школа» (НУШ), неможливо вирішити без партнерської взаємодії з установами та організаціями, що забезпечують її функціонування і, зокрема, здійснюють інформаційну підтримку освітнього процесу. Серед цих організацій ключове місце належить видавництвам навчальної літератури, від яких сьогодні напряму залежить, наскільки швидкою, а, головне, ефективною буде реформа. Адже, навіть за умов стрімкої дигіталізації усіх сфер життя сучасних українців, у тому числі сфери освітніх послуг, — підручники, навчальні посібники, робочі зошити та інші члени розгалуженої «сім'ї» навчальних видань залишаються незмінними (звісно, за призначенням, а не за вмістом і формою!) помічниками учнів (в опануванні знаннями) та вчителів (у сприянні процесові опановування). Водночас, створюючи, відповідно до Концепції НУШ, «школу, у якій буде приємно навчатись і яка даватиме учням не тільки знання... а й вміння застосовувати їх у житті» [1], не можна уникнути й перегляду підходів до цих «помічників», враховуючи зрослі вимоги до власне

¹ Роботу виконано в межах наукової теми «Розроблення комплексної системи критеріїв для конкурсного оцінювання шкільних підручників» (2019–2021 рр., державний реєстраційний номер 0119U002261), фінансованої МОН України.

школи і принципів зміни у ставленні до книжки загалом, у характері новітніх стосунків «книжка—читач», — ці зміни мають визначати сьогодні стратегію видавців, що прагнуть (принаймні, це декларують) залишатися в обраному сегменті книжкового ринку. Відтак на часі — дослідження та оптимізація видавничих аспектів опрацювання навчальних видань для середньої школи, що є фінальним етапом їх підготовки (після створення, фахової предметної та психологічної оцінки, офіційної експертизи) — до тиражування та використання в освітньому процесі. Ця проблема актуалізувалася в останні роки внаслідок системних «збоїв» на всіх зазначених етапах (непрозорість конкурсних відборів, лобіювання інтересів окремих авторів і видавництв, необ'єктивність оцінок та експертиз, зумовлених, як і все попереднє, особистими інтересами або наявністю корупційних зв'язків, непрофесійність підходів як до змістового наповнення та методичної структури, так і до видавничого втілення навчальної книги тощо), — наслідком чого стали численні недоліки та порушення у навчальних виданнях, зафіксовані педагогічною громадою, батьками і власне самими «споживачами» цього освітньо-видавничого «продукту» — вчителями та учнями. З огляду на соціальну значущість навчальної книги у процесі формування нового покоління незалежної України слід оптимізувати процеси видавничої підготовки, які б реально, а не декларативно, базувалися на новітніх психолого-педагогічних та соціальнокомунікативних дослідженнях і рекомендаціях, а також враховували передовий світовий досвід підручникотворення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Якість навчальної літератури, цілком закономірно, є однією з пріоритетних тем насамперед у дослідженнях педагогів. З точки зору педагогіки, навчальне видання має бути досконалим знаряддям освітнього процесу, помічником учителя і основним носієм дидактично трансформованого наукового знання. Цю позицію педагогічної науки ХХ–ХХІ ст. представляють М. Бурда, Т. Бойченко, Г. Ващенко, І. Гудзик, О. Дубинчук, О. Жосан, С. Когутенко, Я. Кодлюк, Т. Лукіна, В. Онищук, В. Мадзігон, Ю. Терещенко, О. Топузов, М. Тупальский, А. Фурман, В. Яценко та ін. Інтерес до теми підтримують збірники «Проблеми сучасного підручника» та «Проблеми сучасного підручника середньої і вищої школи» (до 2014 р.). У розробках педагогів на перший план висувається проблема змістового наповнення та методичної організації матеріалу, а також максимальна наближеність до вимог навчальних програм. Що ж до теоретичних здобутків у сфері видавничого опрацювання навчальної книги, то вони значно скромніші: до початку ХХІ ст. його проблемами займалися В. Бейлінсон [2], Д. Зуєв [3], Я. Мікк [4]; невеликий розділ присвячено навчальним виданням у підручниках «Редактирование отдельных видов литературы» [5] та «Редакторская подготовка изданий» [6]. Ринкові успіхи навчальної літератури, яка, завдяки обов'язковості використання, за кількістю назв незмінно посідає перше місце серед інших видів, — примусили дослідників (Т. Крайнікова, О. Тесленко, М. Тимошик та ін.) звернути на неї серйознішу, ніж дотепер, увагу; про соціально-просвітницьку роль навчальних видань, їхні ринкові позиції та, почасти, видавничу якість пишуть книгознавці, видавці-практики, публіцисти

(І. Алексеєнко, Г. Касьянов, Р. Маєр, О. Онищенко, О. Рожен). Окремо до розгляду навчальних видань звертаються і педагоги та методисти, зокрема з точки зору психологічних особливостей школярів, навчальної мотивації, глобальних питань розвитку освіти в цілому (Н. Пархоменко, Л. Дзюбка, Л. Шатирко, М. Скиба). В останні роки більшість публікацій функціонують у віртуальному середовищі і містять переважно критику наявних підручників². Зазначимо, однак, що комплексного дослідження зазначеної проблеми все ж досі не представлено.

Цікавими в контексті дослідження є окремі вимоги до навчальних видань, розроблені глобальною програмою ЮНЕСКО «Education 2030» [7], призначеною подолати неписьменність у світі, забезпечити гендерну рівність та належний рівень інклюзії у школах, доступ до засобів навчання та створити ефективний навчальний простір. Надзвичайно корисним є також цілий блок розробок Інституту Джорджа Екерта з міжнародного дослідження підручників [8].

Мета статті — на основі аналізу підручників останніх років видання, які все ще використовуються в освітньому процесі сучасної середньої школи, визначити основні недоліки, що не були виявлені (або й навіть виникли) на стадії їх видавничого опрацювання (редакторські та дизайнерські аспекти), та продовжують тиражуватися у новітніх підручниках, випущених уже в синхроні з початком реалізації реформи, та запропонувати науково обґрунтовані шляхи одержання якісного освітньо-видавничого продукту.

Виклад основного матеріалу дослідження. Наведені у статті положення вже частково були апробовані на Всеукраїнському науково-практичному семінарі «Новий український підручник для Нової української школи», проведеному 12–14 березня 2019 року в рамках проекту уряду Фінляндії і Міністерства освіти і науки України «Фінська підтримка реформ української школи» та за ініціативи Інституту модернізації змісту освіти [9].

Вихідним для нашого дослідження стало ключове положення з Наказу МОН України № 1183 «Про затвердження Інструктивно-методичних матеріалів для проведення експертами експертиз електронних версій проектів підручників», до якого якраз і додавалися власне ці матеріали, а саме: «Підручник повинен задовольняти потреби всіх своїх користувачів: для учнів бути цікавою й ефективною навчальною книгою; для вчителів стати основою розгортання освітнього процесу, побудови власної методичної системи; для батьків бути зрозумілим порадником у наданні своїм дітям допомоги у навчанні». Водночас процитоване положення стає і своєрідним викликом для всіх творців **нового** і, головне, якісного українського підручника. Адже, як засвідчує бодай побіжний аналіз нинішніх реалій, зробити

² Див., зокрема, портал громадських експертів «Освітня політика»: Барна М. Шкільні підручники й посібники: про що говорять факти? (Опубліковано 20.09.2013); Ключок Г. Причини і наслідки (Про програми і підручники для середньої школи) (Опубліковано 14.07.2014); Дрібниця В. Як звичайний вчитель з вітряками воював, або Як звичайний вчитель читав авторське звернення (аналіз одного абзацу найновішого шкільного підручника з всесвітньої історії) (Опубліковано 07.12.2013); Шванц А. Англійська для першого класу: нотатки на полях підручника (Опубліковано 05.12.2013) або портал «Освіта.УА»: Юрій Винничук: порожнеча шкільних підручників (Опубліковано 25.01.2016), Коноваленко Є. Погана якість подання матеріалу у шкільних підручниках (Опубліковано 09.03.2016), «Зміст українських підручників – сільський», – Хобзей (Опубліковано 25.09.2016), Юрій Зайцев: нації живуть так, як навчають своїх дітей (Опубліковано 26.04.2017) та ін.

його саме таким поки що вдається далеко не всім. Якою ми бачимо ситуацію сьогодні, на старті реформи? Що вже зауважено у підручниках, якими послуговуються школярі зараз, і чого слід уникнути у майбутніх виданнях? Цьому і присвячена стаття.

Як не прикро констатувати, але сьогодні, коли різнофункціональні гаджети активно входять у побут не лише батьків, а й дітей, книжка перестає бути щоденним атрибутом дитячого життя. І хоча в останні роки спостерігається справжній бум у дитячому сегменті видавничого ринку, далеко не кожна дитина, а надто підліток, живе та виховується в оточенні книжок високої видавничої культури. Є, правда, і на щастя, протилежна категорія дітей-читачів — ті, що виховані на якійсь літературі та на якісних виданнях творів цієї літератури (про що свідчить, зокрема, щорічний «Дитячий форум — Фестиваль дитячого читання «Книгоманія» у Львові). Але для обох категорій основних користувачів шкільних підручників висока якість видань, хоча й з протилежних причин, є незаперечно обов'язковою: перші (ті, що не дуже дружили з книжкою у дошкільний час) мають уже в початковій школі через підручники отримати уявлення про по-справжньому якісну книжку (дарма що навчальну!) і з цим уявленням іти далі по життю, **вже читаючи** (бо, як свідчать спостереження екс-міністра культури Польщі Вальдемара Домбровського, «читання особливо важливе для дітей. Воно визначає їхню долю. В Англії провели дослідження, що тривали десять років. І виявилось, що діти, яким читали казки і яких привчили читати, на 30% краще долають життєві виклики, тобто живуть краще, ефективніше працюють, цікавіше відпочивають. Коли я проаналізував стан читання в Європі, то побачив, що найбільше читають найбагатші країни світу: скандинави, німці, французи, англійці. Це означає, що кількість і якість прочитаних книжок безпосередньо позначається на якості економічного, політичного та індивідуального життя і на загальному цивілізаційному рівні» [10, с. 40]).

Інша ж категорія школярів (ті, що мають хороший читацький досвід) теж потребує високоякісних підручників, інакше — порівнюючи їх із «класними» прочитаними книжками (а український ринок, завдяки появі численних успішних проєктів «Видавництва Старого Лева», видавництв «А-БА-БА-ГА-ЛІА-МА-ГА», «Чорні вівці», «Маміно», «Каламар» та багатьох інших, зараз ними просто переповнений), — ця категорія відвертається від навчальної літератури і починає зневажливо ставитися до освітнього процесу загалом.

З цього невідворотно випливає, що шкільний підручник не лише має виконувати конкретні пізнавальні завдання, а й повинен стати справжнім носієм високої видавничої культури. Складниками ж видавничої культури, відповідно до сучасних уявлень, виступають, по-перше, *зміст* (тобто закладена у книжку інформація, за якість якої основну відповідальність несе автор і, певною мірою, редактор), по-друге, *форма викладу цього змісту* (тобто всі — основні та допоміжні — компоненти тексту, а також потрібні для увиразнення або заміни тексту нетекстові елементи — тут «відповідальними особами» виступають редактор і художник-дизайнер); по-третє, *матеріальний носій* (тобто власне книжка з відповідною конструкцією, системою внутрішнього та зовнішнього оформлення і по-

ліграфічного втілення — до чого причетні і технічний редактор, і дизайнер, і ціла низка виконавців-поліграфістів).

При такому підході до видавничої культури стає очевидним, що її не досягти, забезпечивши належний рівень лише одного з компонентів, а також що його досягнення аж ніяк не може бути справою тільки одного з учасників створення книжки і, відповідно, основні проблеми з якістю навчальних видань виникають насамперед через брак системної взаємодії їхніх творців.

Суттєвим моментом цієї взаємодії та, по суті, запорукою забезпечення видавничої культури шкільного підручника є співпраця редактора та дизайнера (хоча, зауважимо, тут важко обійтися і без авторської участі: адже учень, особливо початківець, сприймаючи навчальний матеріал, формуватиме певні стереотипи дійсності, буття, відтак кожен підручник потребує збалансованості змісту і форми, підтриманої відповідною візуалізацією, — а це залежить саме від узгодженості дій тріади «автор–редактор–дизайнер». Зрештою, саме на етапі видавничої підготовки навчального видання, що відбувається за участю редактора та дизайнера, оприявнюються та увиразнюються або ж, навпаки, тьмяніють чи навіть зникають методичні знахідки авторів — укладачів підручників).

Для виокремлення ключових моментів, на яких ґрунтується видавнича культура підручників (чи її відсутність), було обрано добірку навчальних видань, за якими зараз все ще навчаються молодші школярі других-третьих класів, та підручники для першого класу «Нової української школи», що пройшли конкурсний відбір та оцінювання експертами і зараз доступні на сайті Інституту модернізації змісту освіти³.

З огляду на рішучі реформаторські зміни у самій освіті було б дуже спокусливо сказати, що всі змістові помилки у підручниках за останні роки вже усунули, і в полі критики залишаються тільки редакторські недогляди та дизайнерські прорахунки. На жаль, через неможливість блискавично зреагувати на новації у вже випущеному видавничому продукті, наприклад, сьогоднішній другокласник змушений — нехай і з об'єктивних причин — читати у підручнику з української мови (К. : Освіта, 2010) і про «23 лютого — День захисника Вітчизни», і про «9 травня — День Перемоги», і, відповідно, вивчати вірш «На параді», — це зрозуміло, і у цій ситуації залишається тільки сподіватися на методичну й політичну мудрість учителя. Це — з одного боку. З іншого ж, а чи була потреба вивчати українську мову через *переклади* творів І. Соколова-Микитова чи Л. Толстого, що так само представлені у цьому підручнику? І хто, як не укладач, а разом і редактор, мали б знайти якісні українські «замінники» цим текстам — незалежно від реформи освіти?

Як виявилось, з **добором якісних текстів** — взагалі проблема: підручник з української мови для третього класу (К. : Грамота, 2013) розпочинається з дуже слабенького віршика про Україну (його остання строфа: «І найдорожча рідна мова — / Джерельцем радісно дзвенить. / І мила пісня колискова, / Й Чумацький Шлях кудись зорить»), хоча, здавалося б, вибір — найширший, від класики до

³ Всі наведені далі зображення сторінок чи частин сторінок підручників отримані за допомогою сканування паперових версій або копіювання електронних версій видань, опублікованих на сайті Інституту модернізації змісту освіти (<https://imzo.gov.ua>).

сучасності; у підручнику «Основи здоров'я» для третього класу (К. : Алатон, 2013) так само фігурує псевдопоезія — примітивно заримовані правила хорошої поведінки: «Не правуйся кулаками, / а хорошими словами. / До усіх привітним будь, / про образи ти забудь. / Слабших в класі захисти, / скромним, чесним будь завжди» та под.

А ще у цьому підручнику знову ж таки можна натрапити на перекладені оповідання російських авторів (без зазначення перекладачів); є тут і... вже використане (щоправда, в іншому контексті) в «Читанці» для другого класу оповідання В. Сухомлинського «Горбатенька дівчинка» (а це свідчить про ще одну проблему: і це не обмеженість поля можливих літературних джерел, а *неуважність до складу інших навчальних видань*).

Можна було б вітати такий популяризаторський прийом у викладі навчального матеріалу, як *уведення вигаданих персонажів*, що допомагають учневі краще зрозуміти предмет. До такого прийому вдаються автори кількох проаналізованих підручників. Але якщо у «Сходинах до інформатики» і для другого (К. : Освіта, 2012), і для третього класу (К. : Освіта, 2013) це має достатньо органічний вигляд, то такий, здавалося б, самий підхід у такому ж дуеті підручників з природознавства (К. : Освіта, 2012, 2013), виявляється геть неефективним. І причина — у незграбності та неочевидній доцільності введення в текст симпатичних «давніх друзів» — Їжачка Хитрячка, Сойки Синьокрилки, Сонечка Семикрапки, Карасика Золотенка (підручник для другого класу): їхні ролі незрозумілі та часто не диференційовані (тільки Карасик якимось «прив'язаний» до водних явищ). Так, «Їжачок Хитрячок запитує. Які частини доби зображені на фотографіях?!» (с. 13), — з таким самим успіхом про це могла спитати і Сойка; а от на с. 27 Синьокрила Сойка запитує: «Чи ти знаєш, що погода — це стан природи?». А чому про це не питає, наприклад, Сонечко? Чи та ж Синьокрила Сойка запитує: «Про що розповідають назви зимових місяців?» (с. 73). Нарешті, Сойці «доручається» стати арбітром в оцінці городніх робіт: «Засадіть» город... Чия ділянка виявиться найкращою? А як це зробити найкраще, підкаже вам Синьокрила Сойка» (с. 106). Чому ця пташка така універсальна у своїх знаннях та уподобаннях, для учнів, та й для вчителів, ніяк не аргументовано.

Та, попри недієвість, цей самий прийом продовжують використовувати і в «Природознавстві» для третього класу, і навіть більше: тут до кола «друзів» прилучаються нові — Рибка Немо, Повітряні Дракончики, Мудрий Лісовичок, Хлопчик Струм, Пані лікар Калина Пігулко, — що створює ще більший хаос і на сторінках підручника, і в головах учнів. Переконані, що без цієї величезної команди «помічників» виклад матеріалу був би менш подрібненим і значно чіткішим.

До прямих прорахунків у змісті ми би віднесли неналежне ставлення до *визначень термінів і пояснень незнайомих слів*. Наприклад, в оповіданні про сміливого собаку Волохана («Українська мова» для другого класу) учням пояснюють, що таке *нарти*, але не пояснюють, що таке *тундра*; а даючи визначення праці, зовсім не враховують можливостей читацького сприймання («Праця — це діяльність людини, у процесі якої вона докладає зусиль для досягнення мети» — це вже з підручника «Основи здоров'я» для третього класу).

На жаль, багато з цих вад нікуди не зникають у підручниках для першокласників, виданих уже за програмою НУШ. Серед недоліків контенту найперше впадає в око **непослідовний добір та подання інформації**. Так, наприклад, майстер Йода, який ілюструє літеру Й в «Українській мові» (К. : Літера ЛТД, 2018), на фоні решти «повсякденних» яблук, щигликів чи фотоапаратів має доволі дивний вигляд.

Також на сторінках багатьох підручників множаться **гендерно стереотипні сюжети** про те, що у вільний час дівчатка з бабусями практикують садівництво чи куховарство, а хлопчики з дідусями грають в шахи або рибалять; чи мама з бабусею (переважно у фартушках) клопочуться на кухні і накривають на стіл, а тато з дідусем їх хвалять; дівчатка обирають «красиві» заняття (балет, художня гімнастика), у той час як хлопчики акцентують на силі чи технологіях — при цьому часто це подається у формі протиставлення, що, власне, й надає стереотипності зображуваному. Іноді балансу гендерних ролей намагаються дотримуватися, але загалом непослідовно і вибірково, навіть у межах одного підручника. Наприклад, у підручнику з мистецтва (Харків : Ранок, 2018), в якому спробували активніше використовувати фемінітиви, маємо опис чарівного міста: «У Мистецькому місті живуть митці та митчині, які творять прекрасне. Своєю творчістю митці розповідають про природу і життя людей. Тож рушайте вулицями міста та виконуйте завдання» (с. 75), — а що тоді роблять «митчині» (та й узагалі краще називати їх мисткинями)?

Помітні невеличкі кроки до **розвитку теми інклюзивності**, хоча б на візуальному рівні. У декількох виданнях на ілюстраціях в класі вчать діти на візочках (Українська мова. Ч. 2. К. : Освіта, 2018, с. 30). Тема **національного, расового розмаїття** практично не піднімається, за винятком традиційних ще з радянських часів «міжнародних» ситуацій — наприклад, діти світу в національних строях вітають зі святами (Українська мова. Ч. 1. К. : Грамота, 2018, с. 111).

Досі трапляються відсилання до радянського переважно російськомовного контенту (мюзиклів, кіно- та мультфільмів), які теж не додають цінності новим підручникам. Чи є аж така нагальна потреба в завданнях з мистецтва рекомендувати для прослуховування пісні «Чунга-Чанга» 1970 року, «Антошка» 1969 року, теми з мультфільму «Таємниця третьої планети» 1981 року, всі — виробництва студії «Союзмультфильм» (Харків : Ранок, 2018), а для перегляду пропонувати мюзикл «Мама» 1976 року студії «Мосфильм» (К. : Школяр, 2018)? **Формування культурного коду**, закладеного у підручниках для молодшої школи, має відбуватися збалансованим використанням українського та світового матеріалу, з акцентом на запити сучасного світу.

Переходячи до суто редакторських і дизайнерських недоглядів, яких необхідно уникати при підготовці майбутніх видань, варто виокремити декілька аспектів.

По-перше, немає єдиного, спільного підходу до складу й оформлення **умовних позначень**. В кожній дисципліні та в кожному підручнику вони свої, і рідко коли вдалі, як за зрозумілістю, так і за рівнем деталізації, потрібним для піктограм (див. рис. 1). Як, наприклад, знаки, що створюють оманливу схожість зі смайликами (при тому, що власне смайлики теж можуть бути використані як умовні позначення),

чи у вигляді багатожарової нотатки, закріпленої скріпкою. Використання різноманітних персонажів, різних символічних систем та принципів виокремлення означуваних елементів, моно- і поліхромних піктограм, виконаних у різних стилях, зовсім не допомагають недосвідченим читачам опанувати подану інформацію. Тут очевидно, що умовні позначення у підручниках потребують не лише уніфікації а й, можливо, стандартизованих рекомендацій для авторів.

Є сенс уніфікувати ці позначення бодай у межах одного класу: адже переходячи від підручника до підручника, дитина мусить їх «перезапам'ятовувати». Зрозуміло також, що кількість та характер умовних позначень необхідно ретельно визначати: вони повинні добре розрізнятися візуально, а також чітко узгоджуватися зі змістом позначених ними завдань (у проаналізованих підручниках це далеко не так).

Рис. 1. Блоки умовних позначень у підручниках з різних дисциплін для першого класу (2018 року видання)

По-друге, не завжди забезпечено повну *відповідність тексту та ілюстрації щодо значущості, послідовності, пропорцій у розмірах словесно та візуально представлених елементів*. Так, у підручнику «Я у світі» (Харків : Основа, 2013) порушено саму логіку ілюстрування: у тексті про *композитора* Миколу Лисенка на лівій шпальті розгорту намальовано (причому неякісно) сценку з дитячої опери «Коза-дереза» (її сюжет знайомий дитині ще з відповідної казки і навряд чи потребував додаткової візуалізації), а поряд, на правій шпальті, — подається текст про *художницю* Тетяну Яблонську, де називаються її картини — і немає жодної репродукції (с. 120–121)!

У підручнику «Я досліджую світ» тему «Як безпечно спілкуватися телефоном» (Ч. 2. К. : Літера ЛТД, 2018) оформлено у жовто-зелено-червоних кольорах, при цьому безпечні варіанти відповідей позначені червоним, небезпечні — зеленим (с. 46), а варто було б зробити навпаки.

Не всі поняття доречно пояснювати через ілюстрацію. Наприклад, драматичну виставу так показати зазвичай вдасться, хоча якщо проілюструвати її портретом акторки в костюмі та гримі великим планом (Мистецтво. К. : Школяр, 2018, с. 122), то суть поняття вловити буде важко. А чи легко буде вгадати *зображення* антракту (!) з фотографії бінокля, що лежить на бортику балкона (Я досліджую світ. Ч. 1. К. : Оріон, 2018, с. 98)?

Низка видань видавництва «Освіта» має однотипно оформлені обкладинки підручників для різних предметів («Математика», «Українська мова», «Я досліджую світ»), при цьому листок і сонечка на ньому не завжди пасують до цих предметів і точно не сприятимуть упізнаваності кожного конкретного підручника (також враховуючи, що видавництво пропонує два варіанти видання «Я досліджую світ» різних авторів).

По-третє, помітне *зловживання фотографіями* — видом ілюстративного матеріалу, з яким загалом треба поводитися дуже обережно, використовуючи лише за необхідності. Навряд чи була така необхідність у підручнику «Основи здоров'я» (К. : Генеза, 2012) для другого класу, сторінки якого буквально заповнені знімками сумнівної якості та естетичної вартості — чи йдеться про продукти харчування та страви з них, що, всупереч задуманому, мають відразливий вигляд (с. 32–33), чи про здоровий і безпечний спосіб життя дітей за участю батьків, зовнішній вигляд яких є, навпаки, наочним спростуванням самої ідеї наслідування дорослим. Наприклад, складається таке враження, що ми живемо десь на екваторі, де жінки віддають перевагу практично пляжному одягу, а «досвідчений» грибник взуває до лісу капці-«в'єтнамки» (с. 8, 81, 82, 83, 88, 99 та ін., також рис. 2).

Рис. 2. Ілюстрації до підручника «Основи здоров'я» (К. : Генеза, 2012)

По-четверте, в оформленні більшості підручників помітне прагнення зеконормити на обсязі видання, що доволі непросто, враховуючи вимоги санітарно-гігієнічних норм, зокрема до формату та розміру кеглю. Як результат, відбувається *візуальне перенасичення, захаращеність простору сторінки та розгортю*.

Це помітно при оформленні елементів апарату видання — титульної групи, прикінцевих сторінок, змісту — що порушує стандарти оформлення вихідних та випускних відомостей на звороті титула та прикінцевій сторінці — часто їх усі заверстують на одній сторінці. Відсутність візуального розподілу змістових блоків на сторінках із навчальним матеріалом та вільного простору між ними заважає адекватному сприйняттю інформації.

«Мертві» колонтитули, що повторюються наскрізно в усьому виданні, рамочки, плашки, випадкові персонажі, які не несуть жодного змістового навантаження (і мають доволі сумнівне естетичне значення), зміщують візуальні акценти, не дають можливості оку вихопити і визначити головне та другорядне, «перебивають» собою навчальну інформацію чи спеціально введених з методичною метою персонажів. Так, у підручнику «Математика» (К. : Оріон, 2018) жабка з мухою та курчата, що дзьобають зерно, повторюються у кутках шпальти на кожній (!) сторінці видання без жодної потреби, на відміну від «дівчинки»-кенгуру, зображення якої має методичне значення, але візуально від них ніяк не відрізняється (див. рис. 3).

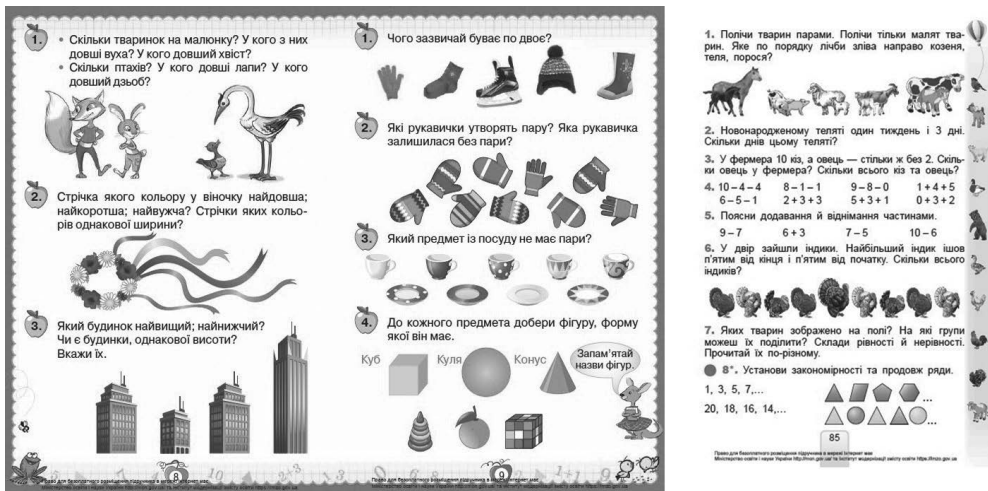

Рис. 3. Розгортки та сторінки підручників з математики (видавництва «Оріон» та «Генеза», 2018)

Надзвичайно *низька художня якість зображень* — одна з найбільших проблем більшості підручників, зображення різного «походження» — фото, мальовані у різних стилях, від руки та засобами комп'ютерної графіки — всі вони можуть трапитися на одній шпальті. На цьому фоні вдало вирізняється, наприклад, підручник «Я досліджую світ» (К. : Алатон, 2018), у якому майже всі зображення виконані однією художницею з неформальним підходом до змісту (художнє оформлення ТОВ «Видавництво «Розумники»», Т. В. Воронцова, текст, дизайн, малюнки) — одяг одного «калібру» одразу сприймається цілісно, а подання дівчачо-хлопчачої футбольної команди поряд із гімном України замість традиційних калини-прапора-тризуба є дуже вдалим сучасним і практичним акцентом (див. рис. 4).

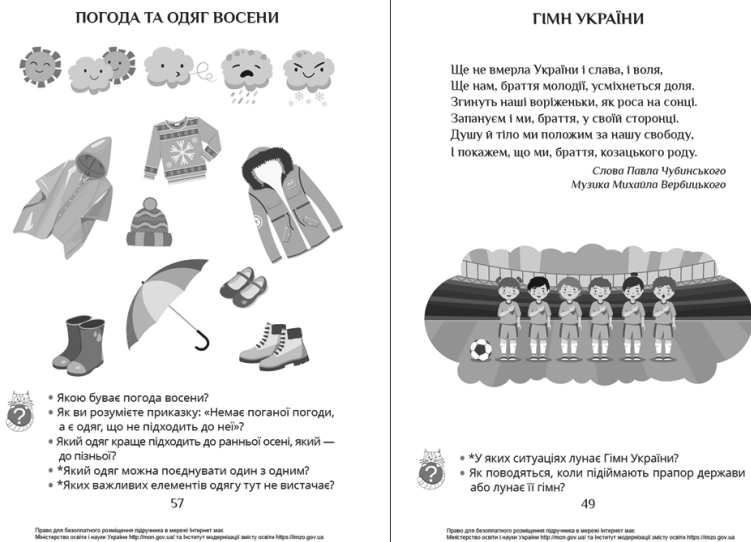

Рис. 4. Приклади вдалого художнього оформлення підручника «Я досліджую світ» (К. : Алатон, 2018)

Окремою проблемою є *невказання авторства творів* (найчастіше використаних зображень) ніде у виданні, «безлике» оформлення посилань на інтернет-ресурси, що не відповідає вимогам стандартів. Іноді на прикінцевих сторінках все ж наводять переліки використаного контенту, але не завжди з чітким відсиланням до сторінок чи конкретних творів.

Очевидно, що через брак ресурсів для створення ілюстративного матеріалу спеціально для видання, видавці обмежені тими зображеннями, які пропонують у відкритому доступі. У такому випадку є сенс відвести у виданні окрему шпальту для належного відсилання на усі використані зображення (а заодно й пересвідчитися у їхній доцільності).

Висновки. У спадок Новій українській школі залишився поки що не утилізований, а активно використовуваний масив підручників. Сьогодні актуальним є завдання — вибрати з цього спадку лише потрібне й раціональне, з рештою — безжально розпрощатися. І це прощання буде тим швидшим та ефективнішим, чим скоріше всі разом — автори, редактори і дизайнери — зможуть виробити спільну платформу дій, а дослідники — запропонують систему критеріїв, з допомогою яких здійснюватиметься якісна селекція нових підручників.

Суспільно-політичні зміни в Україні, її орієнтація на європейські стандарти у галузі освіти, разом із підготовкою нового Закону про освіту, новими Державними стандартами загальної середньої освіти зумовили зміни у навчальних програмах і, відповідно, у підручниках, посібниках, навчально-методичних та допоміжних виданнях. На жаль, часто видавництва при створенні цих книжок орієнтуються не на запити їх користувачів, а на отримання прибутку та зменшення власних

витрат, наслідком чого є неякісний продукт. Впровадження результатів проекту дасть можливість зробити навчальні видання не лише ефективними з точки зору засвоєння знань, а й ринково привабливими — забезпечуючи як зріслі читацькі потреби, так і сталі прибутки видавців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Нова українська школа / Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/ua/tag/nova-ukrainska-shkola> (дата звернення: 01.06.2019).
2. Бейлинсон В. Г. Арсенал образования. Москва : Книга, 1986. 288 с.
3. Зуев Д. Д. Школьный учебник. Москва : Педагогика, 1983. 240 с.
4. Микк Я. А. Оптимизация сложности учебного текста: В помощь авторам и редакторам. Москва : Просвещение, 1981. 119 с.
5. Редактирование отдельных видов литературы : учебник / под ред. Н. М. Сикорского. Москва : Книга, 1987. 398 с.
6. Редакторская подготовка изданий : учебник / под ред. С. Г. Антоновой. Москва : Логос, 2004. 496 с.
7. Textbook development / UNESCO. URL: <https://en.unesco.org/themes/gced/textbooks> (дата звернення: 01.06.2019).
8. Textbook Quality. A Guide to Textbook Standards / Ivić, I, Pešikan, A., Antić, S. ; Georg Eckert Institute for International Textbook Research. Göttingen : V&R unipress. 2013. 238 p.
9. Європейський та фінський досвід підручникотворення сприятимуть народженню нового покоління українських підручників / Інститут модернізації змісту освіти. 2019. URL: <https://imzo.gov.ua/2019/03/18/yevropeys-kyu-ta-fins-kyu-dosvid-pidruchnykovtorennia-spryiatyut-narodzhenniu-novoho-pokolinnia-ukrains-kykh-pidruchnykyv> (дата звернення: 01.06.2019).
10. Белей Л. Жити культурою. Вальдемар Домбровський про польський досвід організації культурного життя. Український тиждень. 2010. № 11 (124). С. 37–41.

REFERENCES

1. Ministry of Education and Science of Ukraine. (n.d.). Nova ukrayinska shkola [New Ukrainian School]. Retrieved from <https://mon.gov.ua/ua/tag/nova-ukrainska-shkola> (in Ukrainian).
2. Beilinson, V. H. (1986). Arsenal obrazovaniia [Arsenal of education]. Moscow: Kniga (in Russian).
3. Zuev, D. D. (1983). Shkolnyi uchebnik [School textbook]. Moscow: Pedagogika (in Russian).
4. Mykk, Ya. A. (1981). Optimizatsyia slozhnosti uchebnogo teksta: V pomoshch avtoram i redaktoram [Optimization of the complexity of the educational text: To help the authors and editors]. Moscow: Prosveshchenye (in Russian).
5. Sikorskii, N. M. (Ed.). (1987). Redaktirovanie otdelnykh vidov literatury [Editing of certain types of literature]. Moscow: Kniga (in Russian).
6. Antonova, S. H. (Ed.). (2004). Redaktorskaia podgotovka izdaniia [Editorial preparation of publications]. Moscow: Logos (in Russian).
7. UNESCO. (n.d.). Textbook development. Retrieved from <https://en.unesco.org/themes/gced/textbooks>.

8. Ivić, I, Pešikan, A., Antić, S. (Eds.). (2013). Textbook Quality. A Guide to Textbook Standards. Göttingen: V&R unipress.
9. Institute of Education Content Modernization. (2019). Yevropeyskyi ta finskyi dosvid pidruchnykovtvorennia spryiatymut narodzhenniu novoho pokolinnia ukrainskykh pidruchnykyv [The European and Finnish experience of textbook creation will contribute to the birth of a new generation of Ukrainian textbooks]. Retrieved from <https://imzo.gov.ua/2019/03/18/yevropeys-kyy-ta-fins-kyy-dosvid-pidruchnykovtvorennia-spryiatymut-narodzhenniu-novoho-pokolinnia-ukrains-kykh-pidruchnykyv> (in Ukrainian).
10. Belei, L. (2010, March 19). Zhyty kulturoiu. Valdemar Dombrovskyi pro polskyi dosvid orhanizatsii kulturnoho zhyttia [To live with a culture. Valdemar Dombrowski about the Polish experience of organizing cultural life]. *Ukrainskyi tyzhden*, 11(124), 37–41 (in Ukrainian).

doi: 10.32403/0554-4866-2019-2-78-63-76

PUBLISHING CULTURE OF SCHOOL TEXTBOOK: EDITORIAL AND DESIGN ASPECTS

N. V. Zelinska, H. B. Lystvak

*Ukrainian Academy of Printing,
19, Pid Holoskom St., Lviv, 79020, Ukraine
nvzelinska@gmail.com, halyna.lystvak@gmail.com*

The article deals with the main aspects of publishing culture which are considered on the example of school textbooks selection from recent years, including first grade textbooks published within so-called «New Ukrainian School» programme. The publishing culture concept which consists of content, form and data medium of the published product is the central idea in our research. The particular emphasis is made on the editorial and design aspects of the publishing culture.

Most of the analysed textbooks made through a competition, were reviewed by experts chosen by the Institute of Education Content Modernization, and yet they were not without flaws. The most important issues in this school textbooks selection are highlighted in the article. The following items among them are: the selection of educational material (texts, illustrations) and its presentation, the approach to the cultural code creating, explaining of words and concepts meaning, creating fictional characters for methodical purposes, the adherence to the principles of gender equality and inclusion, the development of a symbolic system for marking different tasks and exercises, matching text and illustrations, creating the visual layout of the page, etc.

Occasionally textbook authors include several fictional characters into the book in order to make it more interactive. Some of these characters do not have any distinctive features and are absolutely useless. It is very difficult for pupils to memorise their names and function, thus failing their methodical purposes completely.

Some exercises refer to literary and music pieces, movies and cartoons created in the 60–80s during Soviet times and mostly in Russian. This is showing the undesirable influence that foreign culture of the past has on the authors and therefore on the pupils.

The visual layouts of textbook pages are often replete with unnecessary decorative elements and lack white space and simplicity.

In general, the school textbooks selection expresses need for unification, consistent approach and more clear design solutions. Each of these issues have possible ways of publishing optimization, some of them are suggested in the article. The main aim is to make the school textbooks within the «New Ukrainian School» methodologically effective and attractive for the readers.

Keywords: *school textbook, publishing culture, publishing product optimization, editorial aspects, design aspects.*

Стаття надійшла до редакції 21.08.2019.

Received 21.08.2019.